

В. В. РЕЗНІКОВ

СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА ІЗ ДЕНІКІНСЬКИМ РЕЖИМОМ НА ХАРКІВЩИНІ (ЧЕРВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1919 Р.)

У статті розкрито причини встановлення та існування денікінського окупаційного режиму на території Слобожанщини в червні-грудні 1919 року. Аналізується білогвардійське законодавство, насамперед з аграрного та національного питань і відповідна реакція на нього із боку українського селянства. З'ясовано, що повстанський рух, який охопив всі повіти слобідських земель носив хаотичний, неорганізований «народний» характер. Спроби ж надати повстансько-партизанському руху організованого вигляду під більшовицьким керівництвом, були малоефективними та не мали необхідної масовості. Втім, окупаційний режим А. Денікіна, в свою чергу, не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, а тому селянство не стало міцним тилом для ЗСПР, що разом із контрнаступом Червоної армії призвело до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Ключові слова: А. Денікін, Зафронтбюро, Збройні сили Півдня Росії, селянський повстансько-партизанський рух.

Вступ. Від початку Української революції та падіння царизму, Харківщина перетворилася на арену політичного протистояння (весна – грудень 1917 року) між Тимчасовим Урядом, Українською Центральною Радою та пробільшовицькими силами. Починаючи ж із кінця грудня і по весну 1923 року слобожанські землі стали полем збройної боротьби між німецько-австрійською, червоною, білою арміями, силами Директорії, Революційною повстанською армією Н. Махна та численними повстанськими загонами самостійницької та анархістської політичної орієнтації. Найбільш непримиренним характером відзначалася війна між революційною та контрреволюційною Росією, важливим фронтом якої стали українські землі взагалі та території Харківщини зокрема в червні-грудні 1919 року. Третьою ж силою, яку намагалися залучити на свій бік обидва суперники в даний період, виступив найбільший прошарок українського населення – селянство, що мало в цій боротьбі власні економічні, політичні та національні інтереси та було важливим чинником перемоги того чи іншого супротивника. Актуальність даної роботи полягає в недостатній висвітленості у вітчизняній історіографії протистояння червоної та білої Росії на теренах Харківської губернії та роль місцевого селянства у цій боротьбі.

Проблема протистояння білого та червоного режимів від самого свого зародження набула найгострішої форми та стала обов'язковим розділом для низки історичних досліджень та мемуарів обох протидіючих сторін. Так впродовж

всього існування Радянського Союзу жоден із авторів узагальнюючих праць з проблематики Громадянської війни не обійшов увагою цього питання. Перші подібні розвідки побачили світ на початку 20-х років та продовжувалися впродовж всього існування СРСР [2; 3; 14; 23, 1, 33, 5]. Спільною рисою цих робіт була їхня заідеологізованість та демонізація білого руху із одночасною героїзацією «революційних бійців». Від 1991 року розпочалася та триває й досі зміна парадигми відносно білого руху, передусім в російській історіографії. Поряд із новими дослідженнями Д. Леховича, С. Карпенка та інших виходять друком у повному – не цензурованому об'ємі перевидання мемуарів керівників білого руху – А. Денікіна, М. Головіна, П. Врангеля, що було неприпустимо за існування радянського тоталітарного пресу в історичній науці [22; 19; 16; 9; 27].

Українська історіографія з цього питання поповнилась науковим доробком Я. Мотенка, Ю. Рябухи, О. Бойко, чії дослідження безпосередньо стосувалися протистояння червоних та білих окупантів на слобожанських землях та ролі в ньому українського селянства [24; 30; 6].

Мета дослідження полягає в аналізі причин та рушійних сил подвійної зміни ворожих до існування незалежної української держави режимів на землях Слобожанщини впродовж одного року та ролі в цьому аграрного населення в червні-грудні 1919 року.

Виклад основного матеріалу. Початок 1919 року знаменував собою остаточну консолідацію найбільш послідовних

антибільшовицьких сил, які діяли на півдні колишньої Російської імперії. 8 січня 1919 року генерал-лейтенант А. Денікін створив об'єднану армію, що отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоездів [11, с. 111]. На цей часовий проміжок влада ЗСПР поширювалась на південно-східну частину європейської території Росії від Каспію до Криму – Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм для розгортання наступу на землі України в Криму, в районі Керчі.

Трагедія українського народу в протистоянні білої та червоної Росії полягала в тому, що він програвав в незалежності від перемоги одного суперника над іншим. Якщо більшовики бачили Україну тільки радянською, то А. Денікін не розглядав навіть самої назви «Україна», не кажучи про її незалежність чи, бодай, автономію.

Заручившись допомогою Антанти, яка надавала білому рухові міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу, А. Денікін розпочав форсований наступ по всіх фронтах. Протягом квітня 1919 року ЗСПР вели бої в Донбасі, в результаті яких 3 травня 1919 року оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського прорвала оборону червоних і розгорнула наступ широким фронтом. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну [25, с. 430].

5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов весь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня – Лозова, 24 червня червоні після п'ятиденних боїв залишають Харків, 30 червня після триденних боїв – Катеринослав. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля розвивала наступ у східному напрямі і 3 липня 1919 року захопила Царицин [6, с. 120].

Запорукою успіху ЗСПР на початковому етапі наступу на Донбасі виступила їхня значна перевага в матеріально-технічному оснащенні та військовій вишколеності армії. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тис. гвинтівок, 2 тисячі кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 року країни Антанти здійснювали безперервне постачання денікінської

армії зброєю, боєприпасами та спорядженням [6, с. 120].

Окрім технічної переваги, яку здобули ЗСПР, влітку 1919 року на слобідських землях, як, власне, і на всій території, підконтрольній більшовикам, склалися найсприятливіші умови для реалізації Добровольчою армією своєї військово-політичної кампанії. Політика «воєнного комунізму», особливо стосовно аграрного сектору, яка насаджувалася в селянському середовищі Слобожанщини, стала тим фактором, що підірвав довіру до більшовиків, яку вони здобули завдяки популістським соціально-економічним гаслам. Хліборобське населення України, за визначенням чільного діяча есерів Петренка, «почувало себе обійденим в соціальному, політичному і національному відношенні» [13, с. 116].

Саме тому найчисельніший прошарок населення не став міцним тилом більшовиків в їхній боротьбі проти А. Денікіна, а навпаки, створив всі умови для безперешкодного просування Добровольчої армії українськими теренами.

Згодом, голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький так опише причини відсутності підтримки більшовиків в Україні в цей період: «Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас залишити межі України, а величезне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуна, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв ненавидів український селянин до глибини душі своєї» [29, с. 57]. Тому не дивно, що населення Харківщини, проживши півроку під владою більшовиків, розцінювало денікінців як визволителів та ставилось до них, щонайменше, нейтрально. Хоча, звичайно, повідомлення тогочасної преси про те, що на третій день після опанування Харкова у Добровольчу армію записалося 18 тис. чоловік, видається перебільшенням [8, с. 2]. Втім, думку білогвардійської преси підтверджує дослідник білого руху на Харківщині Ю. Рябуха, дещо зменшуючи цифру. За його повідомленням вже в перший день після приходу білих у Харкові до армії записалося 1500 осіб, згодом їхня кількість зросла до 10 тис., перш за все, це були юнкери, студенти, робітники, представники інтелігенції та буржуазії [30, с. 78]. У будь-якому випадку, зміна влади на Харківщині розглядалася сільським населенням із обережним оптимізмом та сподіваннями на лібералізацію як економічного, передусім, аграрного законодавства, так і інших сфер життя, в той час як значна частина

міщанства вітали «переокупацію» Слобожанщини.

Генерал-лейтенант А. Денікін чудово знав, що успіх бойових дій на території, заселеній приблизно на 90 відсотків мешканцями сіл, безпосередньо залежав від підтримки селянства. Саме тому, перші кроки, зроблені денікінським урядом для вирішення земельного питання, були вельми позитивними. Аграрна політика денікінського уряду була викладена у декларації від 5 квітня 1919 року спрямовувалась на підтримку дрібних та середніх селян-власників і закріплення соціального миру на селі. Зокрема, в ній декларувалося створення та укріплення міцних дрібних та середніх господарств за рахунок казенних і приватновласницьких земель. За власниками зберігалися їхні права на землю. При цьому, в кожній окремій місцевості мав бути визначений розмір земельного наділу, який міг бути збережений в руках колишніх власників і встановлений порядок переходу іншої землі до малоземельних. Акцентувалося, що, незважаючи на спосіб цих переходів (добровільний чи шляхом насильницького відчуження), вони мали відбуватися виключно за платню. За новими господарями земля, що не перевищувала встановлених розмірів, закріплювалася правами власності. Відчуженню не підлягали землі козаків, наділи, ліси, землі високовиробничого сільськогосподарського призначення та ті, що складають необхідну власність гірничозаводських та інших промислових підприємств [10, с. 507].

В цій же декларації містився наказ Особливій нараді приступити до розробки та укладання положень земельного законодавства, які в майбутньому гарантували б землеробам забезпечення їхніх майнових інтересів [10, с. 507-508].

Спеціальна комісія Особливої наради, що працювала над розробкою аграрної реформи, була очолена В. Колокольцевим, який до цього призначення вже обіймав посаду міністра землеробства в гетьманському уряді, а тому був обізнаним зі станом справ в українському селі. Майбутня реформа мала в своїй основі задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу казенних і поміщицьких земель. Однак вона одразу знайшла своїх противників із боку великих землевласників. На їхній погляд, подрібнення земель поміщицьких господарств між дрібними та середніми власниками незворотно позбавив би державу безперебійного джерела постачання хлібом.

До відстоювання прав великих землевласників через пресу активно долучилася

харківська інтелігенція. Декан юридичного факультету Харківського університету В. Левитський в серпні 1919 року написав статтю до «Нової Росії», що була присвячена захисту земель великих власників-цукрозаводчиків та самих цукрових заводів від зрівняльного розподілу між селянами, адже селянство ані технологічно, ані завдяки недостатній кваліфікації не здатно було забезпечити майбутню «Велику Росію» достатньою кількістю цукру. В свою чергу подібний дефіцит, на його думку, неодмінно викликав би залежність від імпорту цукру з Заходу. Інший професор цього ж навчального закладу О. Анциферов відстоював пріоритет збереження земельного максимуму для великих землевласників у розмірі 300-500 десятин [24, с. 118].

Ще 12 червня 1919 року, А. Денікін визнав владу О. Колчака, «як Верховного Правителя Російської держави та Верховного Головнокомандуючого російськими арміями» [10, с. 515]. В результаті, законодавство на окупованих ЗСПР українських теренах було підігнано під «колчаківське», в тому числі й земельне, за яким вирішення аграрного питання відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів, що мали відбутися після закінчення Громадянської війни. До того часу, земля залишалася власністю колишніх господарів, що, звичайно, було кроком назад в порівнянні із денікінським законом і аж ніяк не задовольняло малоземельне селянство [24, с. 119].

Під тиском поміщиків, що підтримували білий рух, було прийнято «Закон про збирання трав» від 22 червня 1919 року та «Закон про збір врожаю 1919 року» від 26 червня, за якими третина хліба, половина трав і шоста частина овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоча такі норми були прийнятними для більшості селянських господарств, певне незадоволення вони все ж викликали. Результатом чого стало саботування аграрного законодавства денікінського уряду, що в свою чергу, восени 1919 року породило недоїмки практично по всій території, захопленій Добровольчою армією [25, с. 436].

Реагуючи на незадоволення селянства продуктовими реквізиціями, 26 липня 1919 року А. Денікін скасував хлібну монополію. Відновлені принципи вільної торгівлі і ринку незабаром стабілізували ціни на продовольчі товари і усунули загрозу голоду. Втім, активізація господарської діяльності була нетривалою. Необхідність забезпечення продовольством армії

за відсутності надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів. Селянина примушували внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цього річного врожаю, починаючи з кожної після 4-ї десятини землі [6, с. 129]. Разом із тим, цей натуральний податок, був в 2 рази нижчим від більшовицьких норм здачі хліба (11 пудів з десятини для середняка і 25 пудів для заможного селянина) [31, с. 156].

Вже навесні, у зв'язку із масовим селянським повстанським рухом по всій території Харківщини, Особлива Нарада повернулася до розгляду аграрного питання і запропонувала свій проект земельного законодавства. Проект закону, опублікований у листопаді 1919 року був орієнтований на створення великих високопродуктивних господарств. У Харківській губернії за власниками зберігалися господарства розміром до 400 десятин [24, с. 119].

Загалом же, за цим проектом, мало- та середньоземельне селянство не могло вгамувати свій аграрний голод в найближчій перспективі, що вело до зневіри у денікінському уряді та відкритості до більшовицької пропаганди та агітації. Між тим, однозначно стверджувати, що аграрні перетворення проводились виключно в інтересах великоземельних власників теж не можна. Скоріше за все, намагання аграрних перетворень А. Денікіна, можна розцінити як спробу своєрідного компромісу між великим і малим землевласником для втихомирення останніх та загального економічного зростання сільського господарства «єдиної та неподільної». Проте, «латифундиське лоббі» перемогло в цьому протистоянні, чим відштовхнуло від дійсної військової влади більшу частину селянства.

Неприємною несподіванкою для селянства Слобожанщини стали самочинні реквізиції Добровольчою армією продовольства, одягу, коней, що негативно відобразилися на довірі місцевого аграрного населення до білогвардійців. Проте, варто визнати, що подібні дії були характерні для всіх окупантів українських територій. Наприклад, влітку 1919 року червоноармійські загони залишаючи регіон, теж здійснювали самочинні реквізиції [31, с. 171]. Більш того, викачка матеріальних цінностей у більшовиків була поставлена на потік. Перед самим вторгненням Добровольчої армії на Слобожанщину замість відправляти такий необхідний на фронті ресурс, як коней, їх масово направляли на Північ. Так, 28 травня із Харкова до Петрограду відправили 80 голів, 31 травня із

Охтирки – 119, 2 червня із Сум – 110, 5 червня – із Охтирки – 101 [12, с. 197].

Однак, вже перші спроби викачки продовольства для потреб Добровольчої армії, зіштовхнулися із селянським опором. Так, 31 серпня Головноначальствующий Харківської області В. Май-Маєвський видав наказ про повернення селянами Куп'янського, Вовчанського та Старобільського повітів присвоєного змолоченого приватновласницького хлібу, який мав направлятися для потреб армії. У випадку необхідності наказувалося не зупинятися перед репресивними заходами. Тоді ж у Зміївському повіті зафіксовано неодноразові випадки саботажу в постачанні фуражу для армії [34, с. 161-162].

Велику роль у справі дискредитації режиму А. Денікіна на Слобожанщині відіграли акції спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння. Як і під час німецько-австрійської окупації, наявність великої кількості озброєних людей, що були прибічниками монархії, використовувалась місцевими землевласниками для відновлення своїх майнових прав та можливості поквитатися за образи часів більшовицького панування. Денікінське законодавство не дозволяло насильницького повернення землі і майна попередніми власниками, але поміщики масово поверталися до своїх маєтків, змушували селянство безкоштовно на себе працювати, обкладали контрибуціями. Так, на селян с. Шипувате Вовчанського повіту 1 вересня було накладено контрибуцію в 200 тисяч карбованців в дводенний термін на користь поміщика Задонського, маєток якого – Кінний хутір було розграбовано селянами під час більшовицької окупації. До того ж, навіть знайшовши винних, контрибуцію наклали на все село – з кожного двору по 310 карбованців. Всю суму було сплачено, але декількох селян, все-одно, випороли шомполами [34, с. 162-165].

А. Денікін намагаючись запобігти розпалюванню конфліктної ситуації із селянством, видав наказ про заборону подібних дій, але реальних наслідків на місцях він не мав [7, с. 182]. Таким чином, захоплення денікінцями території Харківської губернії фактично поставило на порядок денний відновлення поміщицького землеволодіння, що негативно відобразилося на ставленні до Добровольчої армії як до борців проти більшовизму та за соціальну справедливість.

Повідомлення про численні зловживання та відверті грабунки, як Добровольчої армії на слобідських землях, так і місцевих землевласників

за безпосередньої підтримки денікінців, в більшовицьких джерелах можна було б вважати перебільшенням та бажанням принизити ворога в очах нащадків. Прикладом, такого повідомлення є доповідь губернського партійного інструктора Г. Шевкуна, яка неодноразово фігурувала на тільки в радянській історіографії, але й широко тиражується в сучасних дослідженнях [34, с. 153-160; 12, с. 228-234; 30, с. 78; 6, с. 129; 25, с. 432].

Проте, і самі вищі чини Добровольчої армії не приховують свого розчарування від тих дій, які вчиняли їхні підлеглі. Ось як у серпні 1919 року Головноначальствующий Харківської області генерал В. Май-Маєвський описував становище на Лівобережній Україні у доповіді до генерала А. Денікіна: «...озброєні козаки і вояки свавільно заходять у будинки, не лише вночі, але навіть і вдень, забирають останній шмат хліба, останню білизну, курку і навіть коня, без якого селянин залишається жебраком. Але ті, кому доручено ці частини, кому доручено зберігати лад у цій частині, не допускати свавілля – цього не бачать. Російська людина, за рідкісним винятком, хай то буде генерал чи останній рядовий, дивиться лише за тим, щоб їй добре було, а до решти їй і діла нема. Жахливу картину являють собою ті села, де війська зупинялись хоча б на короткий час...» [20, с. 338]. Розуміючи, що подібні дії можуть призвести до соціального вибуху, що виллється у збройне протистояння, В. Май-Маєвський підсумовує: «Відомо, що в деяких губерніях, в заплілі більшовиків, з'явилися повстанські загони, це пояснюється тим, що більшовики чинили над жителями насильство і свавілля. Не можна дивуватися, якщо це станеться і в нашому заплілі, завдяки свавіллю та грабункам, які чиняться над жителями. Жителі з повагою ставляться до армії, якщо вона хоча б трішки має до них гуманності, а тут вони, окрім грабунків та насильства, нічого не бачать» [20 с. 339].

Подібний погляд мав і А. Денікін, описуючи у листі до В. Май-Маєвського ситуацію в армії у вересні 1919 року: «... Грабують окремі військові чини, невеликі ватаги, грабують цілі військові частини, часто при потуранні і навіть з дозволу осіб командного складу» [15, с. 152]. Загалом, говорячи про терор як білогвардійців, так і Червоної армії, треба усвідомлювати, що і ті, і інші були на українських землях окупантами, а тому однаково вороже ставилися до місцевого населення і не бачили в подібних діях чогось відверто огидного. А. Денікін, неначе намагаючись виправдати дії своїх підлеглих розпачливо пише: «Нажаль, всі армії грішили і всім є в чому покаятися» [15, с. 153]. Проте, якщо

армія йде «своїми» землями як це декларував Денікін, на якій живуть «свої» люди, то, вочевидь, «своя» армія не поводить з ними, як із ворогами.

Бажання помститися більшовикам зіграло з білогвардійськими загонами поганий жарт. Застосовуючи репресії проти тих, хто співпрацював з більшовицьким режимом чи просто був запідозрюваний в цьому, каральні загони повністю конфісковували майно родин червоноармійців, нерідко спалюючи їхні житла. Нерідко під репресивний прес потрапляли люди, які взагалі ніяким чином не стосувалися більшовиків. Зокрема, в Куп'янському повіті, розквартирована впродовж 10 днів в самому Куп'янську, Дворічній, Гусинці та Моначинівці кінна чеченська дивізія, «проявила вельми енергійні та позитивні дії стосовно дійсних більшовиків, одночасно нанесла непоправну шкоду і багатьом невинним мешканцям, чим, природньо, підірвали віру населення в справедливість Добровольчої армії» [34, с. 166]. Цілком очевидно, що подібна політика Добровольчої армії на селі врешті викликала спалах селянських повстань, не менший за розмахом, ніж антигетьманський.

Цілковитого фіаско зазнала і національна політика білої окупаційної влади. Являючись переконаним великодержавником, генерал А. Денікін не сприймав незалежності, чи, навіть, автономії «національних окраїн Російської імперії». На його переконання, діячі національних рухів, були зрадниками та сепаратистами, а тому із ними не могло бути спільної мови. Завдяки такому ставленню, від Добровольчої армії відвернулися всі колишні національні «окраїни».

Під час окупації Харківщини Добровольчою армією на перший план виходить старий російський принцип «не було, немає і бути не може» стосовно української мови, літератури та культури. Наслідком чого стає тотальна русифікація усіх сфер життя – політичної, культурної, освітньої. Всі українські школи були переведені на російську мову викладання, тому навчальний процес в сільських початкових школах майже припинився [26, с. 2]. Прояви української окремішності розцінювалися як сепаратизм та шкода загальній «руській справі». Характерним в цьому руслі було звернення А. Денікіна «До населення Малоросії», в якому взагалі не згадуються в якості ворогів прізвища більшовицьких лідерів, натомість весь негативний пафос адресується «ставленнику німців Петлюрі, що робить злу справу створення самостійної Української Держави» [18, с. 1].

На початку серпня Головноначальствующий Харківської області В. Май-Маєвський видав наказ, в якому говорилося, що всі школи, в яких викладання до появи «української» влади велося російською, а потім мовою викладання було зроблено «малоросійську» мову, мали повернутися до викладання російською. Викладання українською мовою дозволялося в приватних навчальних закладах, що утримувалися приватними особами чи товариствами. Державне фінансування на утримання україномовних шкіл заборонялося. Викладання «українознавства» (історія та географія України) скасовувалося. Викладання української мови та літератури дозволялося в якості необов'язкових предметів на загальних підставах [12, с. 283-284].

Отже, не викликає подиву, що менш, ніж за місяць після того, як Харківська губернія практично перейшла під контроль добровольців, А. Денікіну надіслали телеграму наступного змісту: «Серед селян відбулося помітне розчарування у Добровольчої армії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ» [7, с. 183]. Як і в протистоянні із німецько-австрійськими військами навесні 1918 року, радянське керівництво почало створювати диверсійно-підривні групи ще за часів прямого військового протистояння. 26 червня, одразу після відступу із Харкова, військовим командуванням 13 армії було прийнято рішення виділити зі складу 9 та 42-ї бригад партизанських груп, які б діяли в запіллі Добровольчої армії, руйнуючи залізниці та піднімаючи повстання в тилу ворога. Ці перші з'єднання мали працювати в двох напрямках – Білгород – Вовчанськ – Бурлук та Куп'янськ – Валуйки – Бірюч [12, с. 283-284].

В червні в південній частині губернії в районі Кременне – Слов'янськ – Барвінкове з'являються групи повстанців кількістю від 10 до 25 чоловік. Згодом відбулося об'єднання двадцять восьми таких груп у великий повстанський загін, що продовжував діяти у зазначеному районі [24, с. 120].

Пожвавлення повстанського руху у регіоні викликало проведення Добровольчою армією мобілізації чоловічого населення віком з 16 до 48 років [28, с.1]. Оскільки селянство було основним джерелом для поповнення армій усіх урядів та окупаційних влад, денікінський режим теж не оминув українських хліборобів увагою. Однак, селяни не бажали йти до ЗСПР. Мобілізація не давали потрібної кількості вояків, а тому доводилося проводити її по декілька разів – зокрема, на Харківщині двічі [25, с. 438]. Як наслідок на початку липня 1919 року дезертири

почали об'єднуватися у великі загони і активно протидіяти каральним підрозділам денікінців. Радянські джерела повідомляють про сильний опір повстанців в Зміївському повіті, особливо вздовж залізниці Зміїв – Шухтанове (зараз – Червоний Лиман). Хоча, до слів: «Партизани зупиняють поїзди, розброюють козаків і розстрілюють цілі ешелони» вочевидь, варто ставитися з пересторогою, як до явною гіперболізації подій.

Завдяки газеті «Червона армія» великого розголосу набули події пов'язані з повстанням у селі Василівка Вовчанського повіту на початку липня 1919 року. Місцеві мешканці впродовж двох тижнів вели бої проти переважаючих сил білокозачих частин. У повідомленні від 10 липня 1919 року зазначалося: «...Банди козаків другий тиждень безрезультатно штурмують село Василівку, де тримають оборону селяни-фронтовики. Козаки декілька разів ходили в атаку, скидали над селом бомби з аероплана, обстрілювали село з гармат, але васильківці до цього часу не здаються» [34, с. 151]. Втім, в джерелах не вдалося знайти підтвердження або спростування даного факту, хоча, скоріше за все, до нього треба ставитися як до сильно прикрашеного і героїзованого з метою хоч якось пом'якшити суспільний стрес від втрати більшовиками великих територій України – всього Донбасу та більшої частини, на той момент, Слобожанщини.

Як і 1918 року, коли більшовики були витіснені із території України, партійне керівництво спостерігало за ситуацією на окупованій денікінцями території, маючи на меті використати збройний рух українського селянства, задля відновлення радянської влади в Україні. Взагалі, вся робота з організації партизанського руху в тилу ворога зазвичай розпочиналася задовго до захоплення території [1, с. 55-56]. Зусиллями оргбюро ЦК КП(б)У, губкомів партії, реввійськград та політвідділів армій Південного фронту вже з весни 1919 року в Україні створювалася мережа комуністичного підпілля, а в липні того ж року з метою надання цій роботі чіткої організації та партійної дисципліни було організоване Зафронтне бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором [21, с. 151]. Для зміцнення нелегальних губернських і повітових більшовицьких комітетів, що повинні були підпорядкувати місцевий повстанський рух власним інтересам, Зафронтбюро направило 1385 партійних працівників, здатних виконувати функції «воєнно-бойових організаторів». Вже за період 1 – 7 липня 1919 року до Харкова було

надіслано 16 таких працівників. Всього ж в міста Слобожанщини мало бути відправлено:

Таблиця 1. Запланований розподіл працівників Зафронтового бюро ЦК КП(б)У [12, с. 214-216].

Місто призначення	Відповідальні працівники	Технічні працівники	Місто призначення	Відповідальні працівники	Технічні працівники
Харків	10	30	Богодухів	8	15
Ізюм	8	15	Суми	8	15
Куп'янськ	8	15	Валки	8	15
Слов'янськ	8	10			

Проте, заплановану кількість довелось зменшити і на Харківщину потрапило 63 військових спеціалістів та організаторів повстанського руху [36, арк. 30].

На момент створення Зафронтбюро на Харківщині вже існувало більшовицьке підпілля, створене Харківським губкомом партії [21, с. 151]. Підпільники мали у своєму розпорядженні значні кошти, явки, конспіративні квартири, типографію. Одним з пріоритетних завдань, що ставилися перед підпіллям, було налагодження зв'язку з селянськими повстанськими загонами, які діяли в Ізюмському, Сумському, Куп'янському і Валківському повітах [24, с. 121].

Однак очолити селянський рух Харківщини більшовикам, як і у випадку організації антигетьманського повстання, не вдалося. Залишене після відступу Червоної армії комуністичне підпілля не виправдало надій своїх творців. Організаційні якості виконавців виявилися низькими, самі виконавці – безініціативними, а тому контррозвідка ЗСПР швидко знайшла та знешкодила підпільний центр і ліквідувала його зв'язок з повітовими містами Слобожанщини. Відновити структуру підпілля місцевим більшовикам внаслідок своєї недосвідченості не вдалося. Некомпетентною виявилася й надіслана на допомогу група працівників Зафронтового бюро ЦК КП(б)У.

Саме завдяки контррозвідці, що розпочала свою діяльність одразу після окупації Харкова Добровольчою армією, більшовики, як, власне, і інші партії лівого спрямування не змогли створити потужного антиденікінського центру на Слобожанщині. Агенти контррозвідки проникали до підпільних губкомів, саботували їхню діяльність, грали роль «наводчиків», внаслідок чого такі організації знищувались, а самих змовників розстрілювали. Показовим є випадок із агентом контррозвідки Яковенком, який після входження до більшовицької організації, очолив перший, створений 10 серпня 1919 року Харківський підпільний губревком та звів нанівець його підпільну роботу [21, с. 165-166].

Факт незадовільної роботи більшовицького підпілля в Харківській губернії протягом червня-грудня 1919 року, було визнано секретарем Харківського губернського комітету КП(б)У І. Козловим, 11 січня 1920 року під час закритого засідання з'їзду представників повітових ревкомів. Характеризуючи спроби більшовицького підпілля очолити місцевий селянський антиденікінський рух він зазначив: «Зв'язку з повітами у наш підпільний час у нас, звичайно, абсолютно ніякого не було... Тут провалилися три ревкоми... Робота була поставлена страшно неорганізовано» [24, с. 122]. Тільки за період серпень-жовтень 1919 року в Харкові було чотири рази ліквідовано всі підпільні повстанські комітети [35, с. 132].

Загалом, голови повітових ревкомів констатували повний провал організації більшовицького антиденікінського руху. Як наслідок протягом серпня – листопада 1919 року, дії «політичних» повстанських загонів на Харківщині мали низку організаційних вад, як-то: нескоординованість та спонтанність, відсутність прямого контакту із антиденікінськими повстанськими загонами без політичного забарвлення, які могли б бути очолені «партійцями».

Отже можна констатувати, що селянська війна проти денікінського режиму мала справжній народний характер, розвиваючись в руслі стихійного повстанства. Першочерговими об'єктами диверсійної роботи повстанців стали залізничні колії. На початку липня 1919 року, партизани, отримавши інформацію, що між Ізюмом і Балаклією повинні були пройти два ешелони з добровольчими загонами, розібрали колію [33, с. 301]. Наскочивши на пошкоджену ділянку вагони перекинулися. Тих, хто вцілів під час катастрофи, повстанці розстріляли з засідки. Бажаючи відновити безпеку залізничного сполучення денікінці спробували застосувати спецбронепоезд, але повстанці висадили в повітря міст між Змієвом і Шухтановим [4, с. 143]. Спроба відновити міст зазнала невдачі,

оскільки ремонтна бригада була знищена повстанцями. За даними одержаними Зафронтбюро 23 вересня 1919 року, Південно-Східна залізниця від Куп'янська до Харкова була виведена з ладу в результаті дій повстанських загонів [33, с. 123].

Для вирішення питання ліквідації повстанського руху в тилу Добровольчої армії, на кінець літа 1919 року денікінською адміністрацією було вжито низку заходів. Було сформовано спеціальні кавалерійські загоны, що повинні були оперативнo реагувати на випадки селянських заворушень. До боротьби з повстанством Харківської губернії було залучено військові частини, що вже мали досвід каральних акцій: Дроздовський полк і загоны козаків генерала А. Шкуро [24, с. 123].

Проте, восени 1919 року на Харківщині спостерігалася значна активізація селянського руху опору. Цьому, по-перше, посприяв початок війни між армією УНР і Добровольчою армією. Другим важливим фактором послаблення ЗСПР на Харківщині були дії Н. Махна, армія якого зруйнувала фронт денікінців на Правобережжі. На боротьбу із ним було кинуте 9 кінних козачих полків та 2 пластунські бригади. Загальний наступ Добровольчої армії на Москву зазнав поразки і 10 жовтня більшовики перейшли в контрнаступ під Орлом.

На Харківщині, північно-західна частина якої внаслідок контрнаступу більшовиків у серпні-вересні 1919 року продовжувала залишатися ареною бойових дій, діяли незначні, головним чином червоні або ж анархістські повстанські загоны. За інформацією більшовицького Зафронтбюро, на 16 вересня у чугуївському повіті існував партизанський загін Р. Махновця, С. Фурсова й Сахарова. В Ізюмському повіті, за відомостями від 26 вересня, діяв загін Я. Павленка (230 чоловік). У північній частині Сумського повіту на початку жовтня оперували загоны Савченка й Березовського (100 чоловік). Між тим, в повідомленні вже згаданого Зафронтбюро від 20 вересня 1919 року говориться про те, що в районі Ізюма і в Теплинському лісі перебувають партизанські загоны загальною чисельністю в 1500 чоловік. «Вони нападають на обози, розбрюють невеликі загоны і часто відбуваються сутички між ними та козаками. Внаслідок цього Північно-Донецька залізниця не працює» [33, с. 301].

У антиденікінському селянському русі Харківщини брали активну участь також рейдові загоны Революційної повстанської армії України

(махновців). Персона Н. Махна залишалася найбільш популярною серед усіх ватажків повстанських загонів, тому зовсім не дивно, що завдяки неабиякій харизмі Нестор Іванович легко залучав на свій бік велику кількість селян.

Південно-східна частина Харківської губернії (Зміївський, Ізюмський, Куп'янський повіти) входили до сфери впливу махновського руху. Цей район передусім цікавив «батька», як джерело поповнення власної армії, оскільки тут була в наявності велика маса дезертирів з Добровольчої чи Червоної армії. В жовтні 1919 року, махновський штаб спрямував сюди із завданням руйнувати денікінські тили загоны Каменєва, Сироватського, Колісниченка, Чередняка, Сови та Іванюка [32, с. 22-28]. Як наслідок, спостерігачі більшовицького підпілля констатували посилення партизанського руху серед місцевого селянства.

Взагалі ж, на Харківщині організований повстансько-партизанський рух розгортався менш інтенсивно, ніж на Півдні чи Правобережжі, і, як вже згадувалося, здебільшого проявив себе у діях невеличких червоних загонів. Так, поблизу Лебедина діяв партизанський відділ Михна (500 чоловік при 2 кулеметах) та П. В'юнника (80 чоловік). В Охтирському повіті проводив диверсійну діяльність червоний загін М. Фролова (60 чоловік). Невеличкі боротьбистські загоны виникли в районі Чугуєва, Деркачів, Козачої Лопані. В Ізюмському повіті оперували загоны Савонова, Бондаренка і бойовий відділ краматорської більшовицької організації, загальна чисельність яких не перевищувала 750 чоловік [20, с. 347]. В Старобільському повіті оперували два значних більшовицьких загоны – М. Калиновського в Білолуцькій волості та Солодкого в Осинівській волості.

Про бойові дії партизан Харківщини військовий відділ Зафронтбюро станом на 30 жовтня повідомляв, що в районі Валок діяв невеликий кінний загін Коренєва, в північній частині Сумського повіту оперував великий загін Савченка, який неодноразово нападав на обози Добровольчої армії, що йдуть на фронт. Найбільш активним названо Ізюмський повіт. В районі Слов'янська діяли загоны братів Бондаренків в декілька тисяч чоловік і загін Пеко в районі Святих гір. Біля Ізюму оперували загоны Тищенко та Величка, а на північній захід від міста – загін Павленка [33, с. 323]. Останнє повідомлення стосовно загону Бондаренків видається нам перебільшеним, задля створення картини масової підтримки більшовиків.

В грудні 1919 року опір продовольчим реквізиціям Добровольчої армії спостерігався в Богодухівському повіті [34, с. 171]. Взагалі ж, на початок грудня 1919 року на території Слобожанщини було зафіксовано 13 повстанських загонів, загальною чисельністю 2080 чоловік. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Михна (500 чоловік у Лебединському повіті), Штоклова (300 чоловік у Ізюмському повіті), Пеко (200 чоловік у Валківському повіті) [36, арк. 24].

Таким чином, внаслідок збройних виступів місцевого селянства за підтримки махновського повстанського руху, в грудні 1919 року у багатьох повітах Харківської губернії перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською денікінською адміністрацією. Операції повстанців, що істотно порушували роботу тилу Добровольчої армії значною мірою сприяли успіху наступу Червоної Армії. 11 жовтня 1919 року радянські війська повели контрнаступ в напрямку Курськ – Харків – Донбас – Ростов-на-Дону. Розпочавши 24 листопада 1919 року Харківську операцію, сили Південного фронту під командуванням О. Єгорова протягом грудня звільнили територію Харківщини (Харків було зайнято 12 грудня 1919 року) від білогвардійських військ. Білого окупанта знову змінив червоний.

Висновки. Із червня по грудень 1919 року абсолютна більшість Харківщини перебувала під окупацією Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Являючись, за своєю суттю, державником та адептом «Єдиної і недеїмої», Денікін не враховував тих докорінних змін, які відбулися після Революції із представниками національних «окраїн» колишньої Російської імперії. Тому, виступаючи із позицій відновлення дореволюційних меж колишньої держави, Денікін відштовхував від себе потенційних союзників та вносив розкол у відносини із донцями та кубанцями.

Захоплення Харківщини дозволило А. Денікіну вирішити одразу дві вузлові проблеми: збільшити чисельність своїх збройних сил за рахунок добровольців, переважно, юнкерів, міщан та інтелігенції, а також опанувати територію, здатну забезпечувати свою армію всім необхідним продовольством.

Список літератури: 1. *Агуреев К. В.* Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / *К. В. Агуреев.* – Москва: Воениздат, 1961. – 224 с. 2. *Анищев А.* Очерки истории гражданской войны 1917-1920 гг. / *А. Анищев.* – Ленинград: Государственное издательство, 1925. – 288 с. 3.

Втім, невирішеність земельного питання та перенесення його до скликання Установчих Зборів, централізовані побори із селян (хоч і менші за більшовицькі) та відвертий грабунок на низовому рівні, примусова мобілізація до армії, утиски національних прав, підірвали довіру населення Харківщини до А. Денікіна та викликали спротив, що проявив себе у низці мирних, насамперед, у саботажі та дезертирстві та збройних заходів. Загалом, відсутність надійного тилу на окупованих неросійських землях, унеможлиблювала довготривале швидке просування білої армії під гаслом відновлення «Єдиної та Неподільної», як це було навесні-влітку 1919 року, коли українське селянство вело боротьбу проти політики «воєнного комунізму» та дивилося на ЗСПР як на визволителів.

Тому внаслідок окупації регіону денікінський фронт сильно розширився та вимагав великої кількості нових військ, якими ЗСПР не володіли. Те поповнення, яке було влите до армії внаслідок мобілізації слобожанських селян тільки ослабило білі армії, а добровольці з міщан та багатших прошарків селянства не могли задовольнити потреби у кадрах, що виникла. Силкові методи повернення володінь колишніми власниками за сприяння білогвардійців та реставрації елементів старого режиму також призводили до загострення та посилення напруги у стосунках між окупаційною адміністрацією та селянством.

Активізації селянського партизанського руху посприяли і зовнішні для Харківщини чинники. Рейди загонів Н. Махна, війна ЗСПР із армією УНР змусили А. Денікіна для боротьби із партизанством організувати внутрішній фронт під командуванням генерала Ревішина, розташованого зі своїм штабом, у Юзівці.

Загалом, окупаційний режим Денікіна не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, тому слобожанське селянство відповіло масовим рухом спротиву під гаслами як соціальними, так і національними, що разом із контрнаступом Червоної армії призвели до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Антонов-Овсеенко В. Д. Записки о гражданской войне / *В. А. Антонов-Овсеенко.* – Москва – Ленинград: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – 343 с. 4. *Балковский П. М.* Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 році / *П. М. Балковский.* – Київ: Наукова думка, 1966. –

302 с. **5.** Берхин И. Б. История СССР (1917-1978) / И. Б. Берхин. – Москва: Высшая школа, 1979. – 664 с. **6.** Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української Революції 1917-1921 років. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 115-144. **7.** Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918-1921 / В. Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1991. – 368 с. **8.** Воззвание Добровольческой Армии // Новая Россия. – 1919. – 26 июня – № 34). **9.** Головин Н. Н. Контрреволюция в 1917-1918 гг. / Н. Н. Головин. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 560 с. **10.** Гражданская война в России (1918-1921 гг.). Хрестоматия / составит. С. А. Пионтковский. – Москва: Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с. **11.** Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / гл. ред. С. С. Хромов. – Москва: 1987. – 704 с.

12. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сб. документов: в 3 т., 4 кн. Т. 2. / ред.

С. М. Короливский. – Киев: Наукова думка, 1967. – 918 с. **13.** Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. / под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского: (стенографический отчет). – Харьков: Типография ВУЧК, 1921. – 429 с. **14.** Деникин – Юденич – Врангель. Мемуары / Сост. С. А. Алексеев. – Москва – Ленинград, Государственное издательство, 1927. – 504 с. **15.** Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 г. / А. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. **16.** Деникин А. И. Большевицкий переворот // Октябрьская революция: Мемуары. (Репринтное издание книги: Октябрьская революция. сост. С. А. Алексеев. – Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1926. – С. 271–296. – Москва: Орбита, 1991. – 464 с. **17.** Державний архів Харківської області Ф. Р. – 90. Повітові революційні комітети Харківської губернії, 1919-1920 рр. Оп. 2. Спр. 15. Стенограммы закрытых заседаний съезда представителей уездных ревкомов. Т. 1. 11 января 1920 г., 186 арк. **18.** К населению Малороссии / Новая Россия. – 14 августа (№ 73) 1919 г. **19.** Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на Юге России (1917-1920) / С. В. Карпенко. – Москва: Изд. Ипполитова, 2003. – 352 с. **20.** Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень-грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – Київ: 2009. – Вип. 13/14. – С. 337-351. **21.** Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918-1920) / М. И. Куличенко. – Харьков: Издательство университета, 1966. – 246 с. **22.** Лехович Д. Генерал Деникин. Белые против красных / Д. Лехович. – Москва: Воскресенье, 1992. – 368 с. **23.**

Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922) / А. В. Лихолат. – Київ: 1954. – 655 с. **24.** Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Харьков: 2005. – 195 с. **25.** Нариси історії Української Революції 1917-1921 років. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 2012. – 464 с. **26.** Об украинской школе // Новая Россия. – 1919. – 8 августа. – № 68. **27.** П. Н. Врангель Воспоминания. Южный фронт. (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.) / П. Н. Врангель. В 2-х частях. – Москва: 1992. **28.** Разъяснение к мобилизации // Начало. – 1919. – 29 июня – № 58. **29.** Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук. – Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1990. – 64 с. **30.** Рябуха Ю. В. Вооруженные силы Юга России на территории Украины в 1919 г.: дис. канд. ист. наук / Ю. В. Рябуха – Харьков: 2008. – 218 с. **31.** Семенов В. I. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. I. Семенов. – Харьков: 1995. – 400 с. **32.** Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Харьков: Око. – 1995. – С. 18-28. **33.** Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – Москва: Наука, 1966. – 445 с. **34.** Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Харьков: Прапор, 1973. – 324 с. **35.** Цветков В. Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 годах / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2001. – № 10 – С. 121-136. **36.** Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1917-1991 рр. Ф. Р. 1. Оп. 18. Спр. 40. Зафронтове бюро ЦКП(б)У. Доклади о деятельности военного отдела и отдела связи ЦК КП(б)У. 1919г., 238 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** Agureev K. V. *Razgrom belogvardejskix vojsk Denikina (oktyabr 1919 – mart 1920)*. – K. V. Agureev. – Moscow: voenizdat, 1961. – 224. Print. **2.** Anishhev A. *Ocherki istorii grazhdanskoj vojny 1917-1920*. – A. Anishhev. – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1925. – 288. Print. **3.** Antonov-Ovseenko V. D. *Zapiski o grazhdanskoj vojne*. – V. A. Antonov-Ovseenko. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1933. – Vol. 4. – 343. Print. **4.** Balkovij P. M. *Vijna bez flangiv. Partizansko-povstanska borotba ukraïnskogo narodu proti bilogvardijciv ta interventiv u 1918 roci*. – P. M. Balkovij. – Kyiv: naukova dumka, 1966. – 302. Print. **5.** Berxin I. B. *Istoriya SSSR (1917-1978)*. – I. B. Berxin. – Moscow: Vysshaya shkola, 1979. – 664. Print. **6.** Bojko O. *Denikinskij rezhim na ukraïnskix zemlyax: derzhavnij ustrij, socialno-ekonomichna i nacionalna politika*. – O. Bojko. – Problemi vivchennya istorii Ukraïnskoï revolyucii 1917-1921. – Kyiv: Institut istorii Ukraïni

- NANU, 2010. – Vol. 5. – 115-144. Print. **7.** Verstyuk V. F. *Maxnovshhina. Selyanskij povstanskij rux na Ukraïni 1918-1921.* – V. F. Verstyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 1991. – 368. Print. **8.** *Vozzvanie Dobrovolcheskoj armii.* – Novaya Rossiya. – 1919. – 26 July – Vol. 34. Print. **9.** Golovin N. N. *Kontrrevolyuciya v 1917-1918.* – N. N. Golovin. – Moscow: Ajris-press, 2011. – Vol. 1. – 560. Print. **10.** *Grazhdanskaya vojna v Rossii (1918-1921).* Khrestomatiya. – Ed. S. A. Piontkovskij. – Moscow: Izdatelstvo kommunisticheskogo universiteta imeni Y. M. Sverdlova, 1925. – 708. Print. **11.** *Grazhdanskaya vojna i voennaya intervenciya v SSSR.* Enciklopediya. – Ed. S. S. Khromov. – Moscow: 1987. – 704. Print. **12.** *Grazhdanskaya vojna na ukraine (1918-1920).* Sb. dokumentov, Vol. 2. – Ed. S. M. Korolivskij. – Kyiv: Naukova dumka, 1967. – 918. Print. **13.** *Delo chlenov Centralnogo Komiteta Ukraïnskoj partii social.-revolyucionerov Golubovicha, Petrenko, Lyzanivskogo, Chasnyka, Yaroslava i dr.* – Ed. D. Z. Manuil'skogo i S. S. Dukelskogo: (steno-graficheskij otchyt). – Kharkiv: Tipografiya Vuchk, 1921. – 429. Print. **14.** *Denikin – Yudenich – Vrangel.* Memuary. – Ed. S. A. Alekseev. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1927. – 504. Print. **15.** Denikin A. I. *Ocherki russkoj smuty: vooruzhennye sily Yuga Rossii. Zaklyuchitelnyj period borby. Yanvar 1919 – mart 1920.* – A. Denikin. – Minsk: Kharvest, 2002. – 464. Print. **16.** Denikin A. I. *Bolshevistskij perevorot.* – Oktyabrskaya revolyuciya: memuary (reprintnoe izdanie knigi: Oktyabrskaya Revolyuciya. Ed. S. A. Alekseev. – Moscow – Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1926. – 271– 296). – Moscow: Orbita, 1991. – 464. Print. **17.** *Derzhavnij arxiv Xarkivskoï oblasti.* F. r. – 90. Povitovi revolyucijni komiteti Xarkivskoï gubernii, 1919-1920. Op. 2. Spr. 15. Stenogrammy zakrytyx zasedanij sezda predstavitelej uездnyx revkomov. Vol.1. 11 yanvarya 1920, 186. **18.** *K naseleniyu Malorossii.* – Novaya Rossiya. – 14 avgusta – No 73. 1919. **19.** Karpenko S. V. *Ocherki istorii Belogo dvizheniya na Yuge Rossii (1917-1920).* – S. V. Karpenko. – Moscow: Izd. Ippolitova, 2003. – 352. Print. **20.** Kovalchuk M. A. *Povstansko-partizanskij rux proti bilogvardijciv na Livoberezhnij Ukraïni (lipen-gruden 1919).* – M. A. Kovalchuk. – Ukraïnskij arheografichnij shhorichnik. – Kyiv: 2009. – Vol. 13–14. – 337-351. Print. **21.** Kulichenko M. I. *Bolshchiki Kharkovshhiny v borbe za vlast Sovetov (1918-1920).* – M. I. Kulichenko. – Kharkiv: Izdatelstvo Universiteta, 1966. – 246. Print. **22.** Lexovich D. *General Denikin. Belye protiv krasnyx.* – D. Lexovich. – Moscow: Voskresene, 1992. – 368. Print. **23.** Lixolat A. V. *Razgrom nacionalisticheskoy kontrrevolyucii na Ukraine (1917-1922).* – A. V. Lixolat. – Kyiv: 1954. – 655. Print. **24.** Motenko, Y. V. *Selyanskij rux v Kharkivskij gubernii (1917–1921): dis. kand. ist. Nauk.* – Y. V. Motenko. – Kharkiv: 2005. – 195. Print. **25.** *Narisi istorii Ukraïnskoï revolyucii 1917-1921 rokiv.* – gol. red. V. F. Verstyuk. – Kyiv: Naukova dumka, 2012. – Vol. 2 – 464. Print. **26.** *Ob ukrainskoj shkole.* – Novaya Rossiya. – 1919. – 8 avgusta. – No 68. **27.** Vrangel P. N. *Vospominaniya. Yuzhnyj front. (noyabr 1916 – noyabr 1920).* – P. N. Vrangel. V 2-x chastyax. – Moscow: 1992. Print. **28.** *Razyasnenie k mobilizacii.* – Nachalo. – 1919. – 29 iyunya – No 58. **29.** Romanchuk O. *Ultimatum. Khronika odnogo konfliktu mizh Radnarkomom RRFSR i Centralnoyu Radoyu.* – O. Romanchuk. – Kyiv: Tovaristvo «Znannya» Urr, 1990. – 64. Print. **30.** Ryabuxa Y. V. *Vooruzhennye sily Yuga Rossii na territorii Ukrainy v 1919:* dis. kand. ist. Nauk. – Y. V. Ryabuxa – Kharkiv: 2008. – 218. Print. **31.** *Semenenko V. I. Istoriya Skhidnoï Ukraïni. Ponovlennya kajdaniv (1917-1922).* – V. I. Semenenko. – Kharkiv: 1995. – 400. **32.** Sivachenko E. *Spalahi gnivu narodnogo: z istorii selyanskogo povstanskogo rukhu na Kharkivshhini (1920).* – E. Sivachenko. – Zbirnik Xarkivskogo istoriko-filologichnogo tovaristva. – Vol. 5. – Kharkiv: Oko. – 1995. – 18-28. Print. **33.** Suprunenko N. I. *Ocherki istorii grazhdanskoy vojny i inostrannoï voennoj intervencii na Ukraine.* – N. I. Suprunenko. – Moscow: Nauka, 1966. – 445. Print. **34.** *Kharkovshhina v period Grazhdanskoy vojny i inostrannoï voennoj intervencii.* Sbornik dokumentov. –Ed. I. K. Rybalka. – Kharkiv: Prapor, 1973. – 324. Print. **35.** Cvetkov V. Z. *Specsluzhby (razvedka i kontrrazvedka) Belogo dvizheniya v 1917-1922.* – V. Z. Cvetkov. – Voprosy istorii. – 2001. – No 10 – 121-136. Print. **36.** *Centralnij Derzhavnij arxiv gromadskix ob'ednan Ukraïni,* Kiïv. Centralnij Komitet komunistichnoï partiï (bilshovikiv) Ukraïni. 1917-1991 rr. F. r. 1. Op. 18. Spr. 40. Zafrontove byuro CKP(b)U. Doklady o deyatelnosti voennogo otdela i otdela svyazi CK KP(b)U. 1919, 238.

Надійшла (received) 06.11.2015

Резніков Володислав Вікторович, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків; Тел.: +3809316668; e-mail: lavoviygolem@yandex.ru

Reznikov Volodislav, PhD of the V. N. Karazin Kharkiv National University Tel.: +3809316668 ; e-mail: lavoviygolem@yandex.ru

УДК (477) «1919»

Селянська боротьба із денікінським режимом на Харківщині (червень-грудень 1919 р.) / В. В. Резніков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 55-66. Бібліогр.: 36 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкрито причини встановлення та існування денікінського окупаційного режиму на території Слобожанщини в червні-грудні 1919 року. Аналізується білогвардійське законодавство, насамперед з аграрного та національного питань і відповідна реакція на нього із боку українського селянства. З'ясовано, що повстанський рух, який охопив всі повіти слобідських земель носив хаотичний, неорганізований «народний» характер. Спроби ж надати повстансько-партизанському руху організованого вигляду під більшовицьким керівництвом, були малоефективними та не мали необхідної масовості. Втім, окупаційний режим А. Денікіна, в свою чергу, не зміг запропонувати сільському населенню Харківщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, а тому селянство не стало міцним тилом для ЗСПР, що разом із контрастним Червоною армією призвело до падіння в грудні 1919 року білого режиму.

Ключові слова: А. Денікін Зафронтбюро, Збройні сили Півдня Росії, селянський повстансько-партизанський рух.

УДК (477) «1919»

Крестьянская борьба с деникинским режимом на Харьковщине (июнь-декабрь 1919 г.) / В. В. Резников // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 55-66. Библиогр. 36 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются причины установления и существования деникинского оккупационного режима на территории Харьковщины в июне-декабре 1919 года. Анализируется белогвардейское законодательство, прежде всего по аграрному и национальному вопросам и ответная реакция на него со стороны украинского крестьянства. Выяснено, что повстанческое движение, которое охватило все уезды Харьковщины носил хаотичный, неорганизованный «народный» характер. Попытки же придать повстанческо-партизанскому движению организованный вид под руководством большевиков, были малоэффективными и не имели необходимых массовости. Впрочем, оккупационный режим А. Деникина, в свою очередь, не смог предложить сельскому населению Харьковщины комплексной программы экономических и социальных реформ, не говоря уже об элементарном обеспечении национальных прав, а потому крестьянство ни стало крепким тылом для ВСЮР, что вместе с контрастным Красной армией привело к падению в декабре 1919 года белого режима.

Ключевые слова: А. Деникин Вооруженные силы Юга России, Зафронтбюро, крестьянское повстанческо-партизанское движение.

The peasant struggle against Denikin regime in Kharkiv region (June-December 1919) / Vladislav Reznikov // Bulletin NTU «KhPI». Series: Actual problems of the history of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI». – 2015. – № 56 (1165). – P. 55-66. Bibliography. 36 references. – ISSN 2079-0813.

The article reveals the reasons for the establishment and existence of Denikin's occupation regime on the territory of Kharkiv region in June and December 1919, analyzed whiteguard legislation, primarily in agronomu and the national question and the response to them by the Ukrainian peasantry. It was found that the rebel movement that swept all counties Slobozhanshchina wore a chaotic, unorganized actually «popular» character. Attempts to organize a rebel peasant movement, from above under the leadership of the CP(b)U was ineffective and lacked necessary mass and organization. However, the occupation regime A. Denikin, in turn, could not offer the peasant population Kharkiv region a comprehensive program of economic and social reforms, not to mention the provision of elementary national rights, but because the peasantry was no strong rear for VSYUR that together with the counter-offensive of the Red Army led to a drop in December 1919 white regime.

Keywords: Armed Forces of Southern Russia, a peasant rebel movement, A. Denikin, Zafrontbyuro.